

УГОРСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА У ПОЛІЕТНІЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ XXI СТОЛІТТЯ: МОВНИЙ ЧИННИК

HUNGARIAN NATIONAL MINORITY IN POLITICAL SPACE OF UKRAINE IN XXI CENTURY: LANGUAGE FACTOR

Коцур В.В.,

*кандидат політичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу національних меншин*

*Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса
Національної академії наук України*

У статті розкрито особливості українсько-угорських відносин з питань освіти угорської національної меншини після прийняття змін до закону України «Про освіту». Виявлено важелі впливу Угорщини на сучасну суспільно-політичну ситуацію на Закарпатті. Розкрито політичні чинники захисту прав національних меншин прикордонними державами. Надано деякі рекомендації та застереження щодо подальших українсько-угорських відносин у сучасному політичному, економічному, соціокультурному, міжнародному житті. Доведено, що Україна запроваджує державну мову навчання на власній території, і у жодному разі не обмежує права національних меншин.

Ключові слова: Венеціанська комісія, Європейський союз (ЄС), Закон України «Про освіту», Зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО), ЗУІ (Закарпатський угорський інститут) ім. Ф. Ракоці II, мовний анклав, національні меншини, освіта, сепаратизм, школа.

В статье раскрыты особенности украинско-венгерских отношений по вопросам образования венгерского национального меньшинства после принятия изменений в закон Украины «Об образовании». Выявлены рычаги влияния Венгрии на современную общественно-политическую ситуацию в Закарпатье. Раскрыты политические факторы защиты прав национальных меньшинств пограничными государствами. Предоставлены некоторые рекомендации и предостережения относительно дальнейших украинско-венгерских отношений в современной политической, экономической, социокультурной, международной жизни. Доказано, что Украина вводит государственный язык обучения на собственной территории, и ни в коем случае не ограничивает права национальных меньшинств.

Ключевые слова: Венецианская комиссия, Европейский союз (ЕС), Закон Украины «Об образовании», Внешнее независимое оценивание (ВНО), ЗВИ (Закарпатский венгерский институт) им. Ф. Ракоци II, языковой анклав, национальные меньшинства, образование, сепаратизм, школа.

The peculiarities of the Ukrainian-Hungarian relations on the education of the Hungarian national minority after the adoption of the amendments to the Law of Ukraine "On Education" are revealed. The levers of Hungary's influence on the current socio-political situation in Transcarpathia are revealed. Political factors of the protection of the rights of national minorities by the border states are revealed. Some recommendations and reservations regarding further Ukrainian-Hungarian relations in modern political, economic, socio-cultural, international life are given. It is proved that Ukraine introduces the state language of instruction in its own territory, and in no case restricts the rights of national minorities.

Key words: Venice Commission, European Union (EU), Law of Ukraine "On Education", External Independent Evaluation, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, linguistic enclave, national minorities, education, school.

Постановка проблеми. Удосконалення і впровадження у поліетнічній Україні якісно нової моделі співжиття українців як титульного етносу і 130 етнічних громад,

які населяють її землю, є пріоритетним науковим вектором вітчизняної соціогуманітаристики. Тільки тоді, «коли українці й неукраїнці за походженням стано-

виступають єдиний національний колектив, згуртовані не лише інститутом громадянства, а й чітко усвідомленими спільними цілями і власною моделлю організації на фундаменті громадянського суспільства» [13, с. 6], нарешті український соціум відчує себе повноцінною політичною нацією.

Від збалансованості та компромісності базових засад подвійної ідентичності, що становить саму суть української поліетнічної нації, залежать відповіді соціуму на виклики політичної реальності, в умовах якої формується нація [7, с. 10]. З огляду окресленої проблематики, актуальним видається дослідження регіональних особливостей сучасного етнополітичного життя, зокрема Закарпаття.

Окрім того, у зовнішньополітичній діяльності важливе значення для вирішення питань, пов'язаних із задоволенням потреб національних меншин, є налагодження та розширення міждержавних, міжурядових дипломатичних зв'язків. У цьому контексті чільне місце посідають українсько-угорські міждержавні відносини, оскільки на території України проживає понад 150 тисяч угорців, з них на Закарпатті 12 відсотків від усього населення області. Україною і Угорщиною упродовж десятиліть напрацьовано широку договірну базу щодо захисту і забезпечення прав національних меншин в обох державах. Проте останнім часом спостерігається загострення у питанні освіти угорської національної меншини, що гальмує подальший розвиток системи українсько-угорських міждержавних політичних відносин. На думку політолога Т. Березовця, угорці «хочуть вчити етнічних угорців, громадян України лише угорською мовою, але за кошти бюджету України. Готувати для себе робочу силу в іншій країні, не витрачаючи ні копійки» [12]. Водночас А. Кокотюха припускає, що «саме Росія, маючи величезний досвід спекуляцій та сіяння розбрату у мовних питаннях, могла використати момент..., який угорські націоналісти винесли у міжнародну політику, шукаючи привід повер-

нути Закарпаття [11]. За допомогою таких дій, зазначає Д. Тужанський, прем'єр-міністр Віктор Орбан зі своєю партією «Фідес-ХДНП» (Fidesz-KDNP) готувався у квітні 2018 року втретє поспіль перемогти на парламентських виборах та очолити уряд. Для того, щоб мобілізувати свій електорат, В. Орбан перетворював власних виборців на протестний електорат, знайшовши зовнішніх ворогів, «зачепивши угорців за живе та закликавши їх стати разом із собою на захист батьківщини» [22]. Як результат, такі добре відпрацьовані політичні технології дали свої плоди у квітні 2018 р. під час парламентських виборів. Так, правляча партія набрала 48,49% голосів. На другому місці – праворадикальна партія «Йоббік» з 19,50% голосів. Таким чином партія прем'єра отримала в парламенті 134 місця, тобто дві третини [20]. Зачинщики «інформаційних війн» сподіваються на велику неправду, яка триматиме «ситуацію під контролем». Водночас вони не враховують той факт, що «неправдиві інформаційні потоки будуть не лише дезінформувати населення, а приведуть його до апатії» А «дезорієнтоване населення – не добра основа для економічної активності і виходу суспільства із кризи» [6].

Отже, угорська проблематика в етнополітичному вимірі актуалізується на сучасному етапі української історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етнополітичні процеси в Україні, зокрема, суспільно-політична діяльність угорської національної меншини, неодноразово була предметом дослідження І. Рафальського [16], М. Панчука, О. Майбороди [10], В. Войналовича, О. Калакури, В. Котигоренка [5], О. Рафальського [17], О. Ляшенка, Н. Макаренко, Л. Ковач, В. Коцура [4], Н. Кочан, Ю. Ніколайця, О. Позняк, М. Рябчука, Н. Кічери, В. Кічери та ін.

Комплексне дослідження етнополітичних, етнокультурних та етноконфесійних процесів на Закарпатті в історичній ретроспективі представлене у колективній монографії «Закарпаття в етнополітич-

ному вимірі» [7]. Угорська національна меншина у процесах формування зовнішньої політики Угорської Республіки висвітлена в угорськомовних працях, зокрема довіднику «Угорці у світі. Карпатський басейн» [25] та доповіді президента Відомства угорців за кордоном Т. Сабо [18].

Аналіз україно-угорських відносин знайшов своє відображення у дослідженні І. Бабинця «Угорці Закарпаття в контексті українсько-угорських міждержавних взаємин (1991-2003 рр.)» [1, с. 74-80].

Попри значні наукові напрацювання з даної проблематики, угорська національна меншина в Україні потребує подальших дослідницьких розвідок, особливо у площині українсько-угорських міждержавних відносин, зовнішніх подразників на євроінтеграційні перетворення в Україні, враховуючи сучасні геополітичні «корегування» і війни на ґрунті «історичної спадщини». Адже, як зазначав Джорж Орвел: «Хто контролює сьогодні – контролює минуле, хто контролює минуле – контролює майбутнє» [9].

Виклад основного матеріалу. В Україні проживає угорська національна меншина, яка нараховує 150 тис. осіб, здебільшого у Закарпатті. Після прийняття у вересні 2017 р. нового українського закону про освіту виникла роздмухана проблема в Угорщині щодо мови викладання для національних меншин. Стаття 7 закону передбачає, що освіта мовою національних меншин надається лише у початкових класах, а середня і вища освіта надаватимуться державною мовою – українською [8].

Це обурило угорський уряд, який вбачає у цьому загрозу правам угорців в Україні. Загалом, за даними міністерства освіти, в Україні працюють 176 угорськомовних шкіл. Згідно з аналізом відкритих джерел інформації, на території Закарпаття угорська сторона відтворила повноцінну систему освіти, в якій навчальний процес відбувається переважно угорською мовою. Зокрема, спостерігається поширення угорської мови серед молоді у регі-

оні. Необхідно також згадати діяльність депутатів Закарпатської обласної ради у 2016 р., коли на ім'я міністра освіти та науки України було підписано звернення, в якому наголошувалося на включенні мов національних меншин до переліку предметів Зовнішнього незалежного оцінювання.

Таким чином, угорська сторона намагалася добитися того, щоб громадяни України після завершення 11-річного загальноосвітнього процесу навчання замість української мови складали б іспит з угорської. Після цього випускники шкіл продовжували б навчання у Закарпатському угорському інституті ім. Ф. Ракоці ІІ. Головним ризиком у цій ситуації вбачається можливість отримання на виході громадянина Угорщини, а не України, відірваного від гуманітарно-культурного простору України. Водночас угорські благодійні фонди виділяли на функціонування такої системи близько 2 млн. євро щорічно. У 2015 році було виділено 45 млн. грн, у 2016 році – 60 млн. грн. Таким чином, наочно спостерігалася тенденція до зростання активності Угорщини щодо фінансування освітніх проектів та програм на Закарпатті. У цьому спостерігається загроза освітнього сепаратизму [14].

Серед вищих навчальних закладів варто виділити Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці ІІ. Він був створений для збереження та розвитку угорської громади Закарпатської області. Серед основних напрямів підготовки студентів – Філологія (угорська мова і література), «Країнознавство», «Історія». ВНЗ неодноразово успішно проходив перевірки чиновників освітньої сфери. При цьому немає жодної інформації про те, яким чином на практиці проводився «зріз знань» для студентів інституту з таких дисциплін як «Українська мова та література», «Історія України». Це також безпосередньо стосується і проведення навчального процесу угорською мовою. У навчальному процесі фактично відсутні загальноукраїнські обов'язкові навчальні дисципліни. З огляду на це Міністерство

освіти і науки України, відповідно до чинного законодавства, має право позбавити цей ВНЗ видавати дипломи про вищу освіту українського зразка студентам, які не знають державної мови.

Паралельно у структурі ЗУІ ім. Ф. Ракоці II функціонують декілька науково-дослідних інститутів (НДІ), зокрема ім. Іштвана Фодора, ім. Тіводора Легоцкі, та ім. Антала Годинки. Так, у НДІ ім. Т. Легоцкі у 2015 році було розроблено проект утворення автономного угорськомовного району на Закарпатті з центром у м. Берегово, який і на сьогодні активно лобіюється офіційним Будапештом. З іншого боку, НДІ ім. А. Годинки було проведено соціологічне дослідження «Тандем-2016», у ході якого з'ясувалося ставлення жителів Закарпаття до питань створення угорської автономії та до проблеми подвійного громадянства. Що є цікавим, декларованою метою анкетування було з'ясування відносин між мультинаціональним населенням Закарпатської області та умови співіснування, зокрема угорського та українського народів.

Під час соціологічного дослідження було опитано 1212 мешканців Закарпаття (398 угорців та 814 українців) у 43 населених пунктах області. Анкета містила 90 питань, які були розподілені за наступними блоками: соціально-демографічні дані; ідентичність; міжетнічні відносини; вживання мови; релігійна приналежність; політика Угорщини стосовно Закарпаття; соціальне самопочуття, участь у політиці; мобільність, міграція.

Таким чином, угорська сторона активно моніторить ставлення жителів Закарпаття до автономії та подвійного громадянства. Зазначені соціологічні дослідження відбуваються на кшталт подібних опитувань, що проводились перед анексією Криму. Також варто додати, що результати цього опитування оголошував на спеціально організованій прес-конференції директор НДІ ім. А. Годинки Степан Черничко, який, крім того, також обіймає посаду проректора Закарпатського угорського інституту.

Попри відсутність в українських і західних ЗМІ інтересу до проблеми зростаючої угорської загрози у карпатському регіоні, нині виникає дискусійне питання щодо дестабілізації ситуації на Закарпатті. Аналіз політичної та соціально-економічної ситуації у регіоні говорить про існування низки факторів, які підтверджують дані щодо посилення політичної присутності офіційного Будапешта у регіоні.

Одним з напрямків політичної активності Угорщини у Закарпатській області залишається підтримка освітніх проєктів. Окремої уваги заслуговує активність у цьому напрямку і російської сторони, яка разом з Угорщиною, є не менш зацікавленою у дестабілізації ситуації в Україні та розвитку процесу сецесії на Закарпатті.

Проблема також полягає у тому, що український уряд не приділяє достатньої уваги тому, що сьогодні відбувається у Закарпатському регіоні. А тому журналістському та експертному середовищу не залишається іншої можливості, як використовувати подібні матеріали як додаткову нагоду, аби звернути увагу державних інституцій України на випадки порушення прав українців на Закарпатті. Своєрідний тандем з Росією існує в угорському політикумі. Як зазначає Є. Магда, «прем'єр-міністр Віктор Орбан, який контролює конституційну більшість у парламенті країни, не соромився демонструвати публічні симпатії до Володимира Путіна... Обрана не без підстав називають одним із лобістів російських інтересів в Європейському Союзі...» [9, с. 57]. Західним партнерам не слід забувати, що «Путін особисто... вважає необхідним компенсувати образи, нанесені Росії після падіння СРСР», у зв'язку з чим «свідомо... застосовує військову силу проти суверенної країни, щоб досягнути своїх цілей». «У нього є комплекс прийомів, які дві-три рази принесли йому успіх і він планує продовжувати діяти у тому ж напрямі» [21, с. 310-311]. З огляду на ці обставини, угорському політикуму слід чітко зрозуміти, що без незалежної і сильної України – не може бути процвітаючої Угорщини.

Українська влада та українські громадяни мають чітко усвідомлювати, що владні кола сусідніх РФ та Угорщини і надалі посилюватимуть використання фактору національних меншин у деструктивних цілях проти української держави, попри те, що Будапешт системно пов'язаний з ЄС та блоком НАТО. Нацменшини України мають бути інтегровані в українське суспільство, максимально комфортно себе почувати як громадяни України, а не сусідніх країн, не боячись при цьому дискримінації за національною ознакою.

На переконання представника уряду Угорщини Яноша Арпада Потапі, перехід на українську мову навчання у Закарпатті суперечить чинній Конституції України. «Україна встромила Угорщині ножа у спину, внівши зміни у закон про освіту, який сильно порушує права угорської меншини», – йдеться у заяві міністра закордонних справ Угорщини Петера Сіярто. Він заявив, що для країни, яка прагне розвивати тісніші стосунки з ЄС, ганебно схвалювати рішення, які суперечать європейським цінностям. «Це неприпустимо, що Україна позбавила угорців права навчатися рідною мовою у школах і університетах, і залишила їм таку можливість тільки у дитячих садках і початкових школах», – сказав міністр [15].

На наступний день після підписання Президентом України Петром Порошенком Закону України «Про Освіту», 26 вересня, міністр закордонних справ Угорщини Петер Сіярто взагалі зробив конфронтаційну заяву: мовляв Угорщина «боляче вдарить по майбутньому України». А саме – буде блокувати будь-які ініціативи України у напрямку європейської інтеграції та у рамках участі у програмах «Східного партнерства».

Водночас, голова Закарпатської обласної державної адміністрації Геннадій Москаль розкритикував ухвалений проєкт закону. Чиновник переконаний, що він не відповідає Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, чинному законодавству України та укладеним

з сусідніми країнами міжнародним договорам. Він послався на статтю 6 закону «Про національні меншини в Україні», який гарантує використання рідної мови та навчання нею.

Геннадій Москаль вважає, що захищати українську мову потрібно та необхідно, але не обмежувати мови національних меншин. «Закарпаття – багатонаціональна область, у нас положення Європейської хартії регіональних мов застосовуються одразу до трьох мов – румунської, словацької та угорської», – йдеться у заяві губернатора. Угорська діаспора, у тому числі і 150-тисячна в Україні – один з інструментів впливу Будапешта на суміжні з Угорщиною країни. Але вони також є і фактором внутрішньої політики самої Угорщини.

Ще одною причиною загострення конфліктної ситуації є зовнішньополітичний вплив Російської Федерації на країни члени ЄС, зокрема Угорщину з питань зняття економічних санкцій з РФ [23].

Водночас міністр освіти та науки України Л. Гриневич стверджує, що закон не виключає вивчення угорської мови. «Мене це надзвичайно розчаровує і дивує, що наші угорські колеги не хочуть аби українські громадяни угорського походження мали європейські перспективи. Новим законом про освіту ми не порушуємо міжнародних зобов'язань. У мене склалася думка, що в Угорщині є дуже багато міфів про новий освітній закон». Вона назвала неправдою заяви Угорщини про те, що нібито український уряд ухвалив рішення про закриття шкіл, де йде навчання мовою національних меншин. «Ми збережемо частину викладання угорською мовою. Діти будуть вчити угорську мову, але при цьому вивчатимуть і українську мову, зможуть повністю інтегруватися в українське суспільство», – сказала Гриневич [3]. Вона також зазначила, що ще до підписання закону президентом, у Міністерстві закордонних справ України була велика зустріч з послами всіх країн, де детально було роз'яснено всі деталі нового закону про освіту. Мовний анклав, який існував

на Закарпатті, відбирав майбутнє у місцевої молоді. Ця ситуація робила неможливою повноцінну інтеграцію багатьох українських угорців до українського суспільства поза межами свого регіону. Однак така ситуація повністю влаштувала Угорщину. І у цьому і полягає ключова проблема. Ця ситуація ускладнювалася також парламентськими виборами у наших сусідів у квітні 2018 р., де правляча партія Угорщини робила ставку на голоси співвітчизників, що проживають за кордоном.

Представники українського та угорського урядів розійшлися у думці щодо того, який вплив на угорськомовну меншину має мовна норма закону «Про освіту». Про свої позиції, висловлені на засіданні ради асоціацій, розповіли віцепрем'єр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Іванна Климпуш-Цинцадзе та глава МЗС Угорщини Петер Сіярто. Сіярто заявив, що Угорщина не погодиться з жодним зменшенням прав угорськомовної меншини. «Ключове те – що жодна частина прав, які мають представники меншин, не може бути зменшена. Це фундаментальний принцип», – сказав він, зазначивши, що представив цю позицію на засіданні. Між тим, Україна наполягає на тому, що закон про освіту не зменшив, а розширив права угорськомовної меншини. Климпуш-Цинцадзе підтвердила, що на зустрічі звучало питання про неприпустимість звуження прав. «Спільна позиція всіх країн-членів ЄС полягає у тому, що права національних меншин мають поважатися і Україна однозначно підтримує цей посил і забезпечує це. Але закон про освіту не звужує, а розширює права меншин, надаючи їм більше можливостей. Якщо у Берегівському районі 75% учнів не змогли скласти іспит з української, то, мабуть, зараз вони дискриміновані, і не з власної вини», – пояснила віцепрем'єр [25]. «Ми розраховуємо на конструктивний, а не маніпулятивний діалог з Угорщиною», – наголосила вона. Сіярто, зі свого боку, заявив про впевне-

ність, що закон про освіту зменшує права меншини. «Я не думаю, що ви можете серйозно про це питати. Якщо раніше було право на навчання угорською з 6 до 23 років, а тепер буде до 10 років, то це – зменшення прав».

Європейська комісія «За демократію через право», більше відома як Венеціанська комісія, опублікувала рішення щодо мовних положень закону України «Про освіту». Документ містить низку рекомендацій для України, але водночас – вважає, що права угорськомовної меншини та інших меншин країн-членів ЄС можуть бути дотримані без внесення змін до сьомої статті закону, тобто тієї, якою встановлюється мова навчання. На думку комісії, при виконанні ст. 7 у тому вигляді, як вона ухвалена, Україна має: повною мірою використовувати гнучкість, передбачену п. 4 ст. 7, при ухваленні імплементаційного законодавства для забезпечення значного рівня викладання офіційними мовами ЄС для відповідних меншин; продовжувати забезпечувати достатню частку освіти мовами меншин у початковій та середній школі на додаток до вивчення державної мови; покращити якість викладання державної мови (для представників меншин. – ЄП); внести зміни до перехідних положень закону «Про освіту», забезпечивши довший перехідний період для поступового здійснення реформи; звільнити приватні школи від нових мовних вимог відповідно до статті 13 Рамкової конвенції; розпочати у рамках виконання нового закону «Про освіту» новий діалог із представниками національних меншин та усіх зацікавлених сторін щодо мовного питання в освіті; забезпечити, щоб виконання Закону не загрожувало збереженню культурної спадщини меншин та безперервності вивчення мов меншин у традиційних школах [2].

Висновки. У зв'язку з цим слід виокремити деякі рекомендації та застереження щодо подальшого розвитку України як незалежної держави, зміцнення її національних інтересів. Зокрема, у сучасному політичному, економічному, соціокуль-

турному, міжнародному житті слід зважено враховувати позитивні і негативні аспекти українсько-угорських відносин:

по-перше, не слід жертвувати національними інтересами України у відповідь на шантаж сусідів. «Мовна норма» з'явилася у законі про освіту не для того, щоб посварити український та угорський народи. Її поява має інші мотиви, зокрема глибшу інтеграцію угорської національної меншини в українське суспільство, повне задоволення її політичних та економічних прав. Україна вже має досвід, коли сусідня держава прагнула визначити наш порядок денний у національному, політичному і економічному житті;

по-друге, політика України, щодо даного питання має бути виваженою тоді, як дзеркальні дії можуть мати лише негативні наслідки для відносин з Угорщиною та ЄС. Водночас у Києві вже лунають пропозиції відповісти тією ж монетою. «Те, що робить Угорщина, – це шантаж, тому у цьому випадку ми діятимемо дзеркально», – заявив у вівторок голова української делегації у ПАРЕ Володимир Ар'єв [19]. Україна справді має можливість для «жорсткої» відповіді. Це протидія як в органах Ради Європи, про яку зга-

дав В. Ар'єв, так і в інших міжнародних інституціях, проте за підтримки Брюсселя слід шукати цивілізовані відповіді на виклики часу;

по-третє, важливо своєчасно викривати політичні спекуляції довкола таких питань, як суверенітет, національна історія, мова, кордони, армія, національні меншини тощо, особливо в умовах зовнішньополітичних викликів сьогодення.

Отже, нині склалася ситуація, коли існує загроза поглиблення українсько-угорських суперечок щодо угорської національної меншини у нашій державі. Те, що Україна запроваджує державну мову навчання на власній території, у жодному разі не є обмеженням прав національних меншин. Забезпечити гідне майбутнє в Україні для меншин можливо лише за умови володіння нею державною українською мовою. Тож керівництво країни мусить проводити виважену демократичну, національно-орієнтовану інформаційну політику, спрямовану на подолання ціннісно-цивілізаційного розколу українського суспільства, який всіляко намагаються поглиблювати зарубіжні імперські пропагандисти в умовах гібридної війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабинець І. Угорці Закарпаття в контексті українсько-угорських міждержавних взаємин (1991-2003 рр.). Науковий вісник Ужгородського університету. 2005. Вип. 12. С. 74-80.
2. Висновок Венеціанської комісії щодо освітнього закону. Текст документа. Європейська правда. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838/>.
3. Гриневич: В Угорщині є багато міфів про новий освітній закон. Українська правда. 2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/09/26/7156369/>.
4. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
5. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / М. Панчук, В. Євтух, В. Войналович, В. Котигоренко, О. Калакура, Н. Кочан, Н. Макаренко, Т. Горбань, О. Ляшенко, Л. Ковач. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
6. Жарких Д., Феофилов С. Война. Экономика. Информация. Киев: Саммит-Книга, 2016. 512 с.
7. Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 10.
8. Про освіту: Закон України. Верховна Рада України; Законодавство України. 2017. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
9. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.
10. Майборода О. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. К.: УАДУ, 1996.
11. Метод «йоббіка»: Чому Угорщина загострює мовну проблему з Україною. 112.ua Думки. 12 вересня 2017. URL: <https://ua.112.ua/mnenie/metod-yobbika-chomu-uhorshchyna-zahostriue-movnu-problemu-z-ukrainoiu-410752.html>.

12. Мовний шантаж Угорщини – це вже проблема Брюсселя, а не Києва. Zik новини. 27 вересня 2017. URL: https://zik.ua/news/2017/09/27/movnyy_shantazh_ugorshchyny__tse_vzhe_problema_bryusselya_a_ne_kyieva__1175289.
13. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ: ІПіЕНД, 2002. С. 6.
14. Никониров О. Як Угорщина через освіту створює на Закарпатті свій анклав. Depo. Закарпаття. 2017. URL: <https://zak.depo.ua/ukr/zak/yak-ugorschina-stvoryuye-sviy-anklav-cherez-navchannya-zakarpatciv-20170704599567>.
15. Попович З. Закон про освіту: куди заведуть мовні пристрасті на Закарпатті. BBC Україна. 2017. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/features-41252966>.
16. Рафальський І.О. Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні виклики. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України; Ніжин: Видавництво Лисенко М.М., 2016. 480 с.
17. Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. К., 2000. С. 447 с.
18. Сабо Т. Лекція президента Відомства угорців за кордоном в період 1998-2002 років. URL: www.htmh.hu/paneu.htm.
19. Сидоренко С., Панченко Ю. Угорський мовний шантаж: чи поховає Будапешт європейське майбутнє України. Європейська правда. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/09/26/7071503/>.
20. Сидоренко С., Тужанський Д. Перемога вічного Орбана: як угорський прем'єр зберіг абсолютну владу в країні. Європейська правда. 9 квітня 2018 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/04/9/7080095/>.
21. Станчев М., Фельштинский Ю. Третья мировая: битва за Украину. Київ: Наш Формат, 2015. С. 310-311.
22. Тужанський Д. Гра на межі ворожнечі: як Угорщина радикалізує суспільство для перемоги чинної влади. Європейська правда. 28 серпня 2017 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/28/7069912/>.
23. Угорщина: що стоїть за войовничою риторикою проти України. LB.ua. 2017. URL: https://ukr.lb.ua/world/2017/09/26/377586_ugorshchina_shcho_stoit_voyovnichoyu.html.
24. «Не потрібен маніпулятивний діалог»: у Брюсселі сперечалися щодо мови освіти в Україні. Європейська правда. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/8/7074831/>.
25. Magyarok a világban. Kárpát-medencé Kézikönyv a Kárpát-medencében Magyarország határain kívül élő magyarságról). Sorozatfőszerkesztő dr. Kasza Sándor. Budapest: Ceba Kiadó, 2000. 803 old.